

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПІДГОТОВКИ ОФІЦЕРІВ ДЕРЖАВНОЇ ПРИКОРДОННОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ ДО УПРАВЛІНСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Юрій ЦАРЬОВ

Copyright © 2011

Актуальність теми. Інтенсивність та динамічність розвитку українського суспільства зумовлюють підвищення не лише освітнього, культурного, а й професійного розвитку людини, зокрема особистої відповідальності, фахової компетентності, активності та комунікабельності особистості. В сучасних умовах все більшого значення набуває покращання якості підготовки офіцерів оперативного-тактичного рівня (ОТР) Національної академії Державної прикордонної служби України (НАДПСУ) до управлінської діяльності (УД). Відповідно до завдань Концепції розвитку ДПС України на період до 2015 року виникає потреба у проведенні постійних теоретичних та експериментальних досліджень у сфері підготовки офіцерів до УД. Важливою та багатофункціональною ланкою військового управління, без якої неможливе управління діями прикордонних підрозділів, є офіцер оперативного-тактичного рівня, котрий має подолати стереотипи застарілого управлінського мислення, творчо перебудовувати процеси перебігу ситуаційного менеджменту та взаємодії в управлінській системі ДПС, змінити підходи до вирішення поставлених завдань і прийняття відповідних керівних рішень.

У наукових працях, присвячених проблемам підготовки офіцерських кадрів (О.Д. Сафін, В.І. Барко, Д.В. Іщенко, І.Г. Радванський та ін.), власне професія військового управлінця висвітлюється як досить складна, специфічна та відповідальна. Вона вимагає від особистості відповідних професійних здібностей, наявності специфічних, властивих лише лідеру, індивідуально-психологічних, соціальних, моральних і духовних рис. Специфіка управлінської діяль-

ності ставить високі вимоги до психологічних характеристик офіцера ОТР, від наявності яких залежать не лише успішність його професійного повсякдення, а й долі людей, які йому підпорядковані. В окремих публікаціях (В.П. Казміренко, О.В. Тимченко, В.О. Татенко, Л.С. Возняк та ін.) розглядаються організаційні та управлінські аспекти процесу вдосконалення підготовки, залишаючи поза увагою такий важливий аспект, як психологічні особливості підготовки офіцера ОТР до УД.

Виникнення в управлінських структурах прикордонної служби нових умов ставить перед психологами завдання надання консультаційної допомоги офіцерам ОТР ДПС з метою їх підготовки до УД та підвищення психологічної компетентності. Актуальними в такому дослідженні є з'ясування принципів добору, обробки та використання отриманих під час психодіагностики даних, які дають змогу не лише оцінити соціально-психологічний стан особистості офіцера ОТР ДПС або претендента на управлінську посаду, а й уможливають успішне визначення ступеня його психологічної готовності до здійснення УД у процесі названої підготовки.

Мета дослідження – виявити, теоретично обґрунтувати та експериментально перевірити психологічні особливості, що впливають на процес якісної підготовки офіцерів ОТР органів охорони державного кордону до УД.

Гіпотеза дослідження: істотний вплив на ефективність процесу підготовки офіцера ОТР до УД здійснюють психологічні характеристики самого суб'єкта діяльності, зокрема індивідуально-психологічні особливості та

психологічна готовність до вимог конкретної управлінської практики. Оптимізувати процес підготовки офіцерів ОТР до УД можна за умови врахування психологічних вимог до цієї діяльності та до її суб'єктів, застосовуючи психолого-педагогічні засоби розвитку мотиваційно-емоційної, когнітивної, операційної та особистісної складових зазначеної готовності.

Відповідно до сформульованої мети та висунутої гіпотези визначено **завдання дослідження**:

1. Проаналізувати й узагальнити сформульовані в сучасній психології уявлення про вимоги до особистості сучасного керівника та застосувати їх до ситуації управлінської діяльності офіцерів ОТР ДПС України.

2. Виявити психологічні особливості підготовки офіцерів оперативно-тактичного рівня ДПСУ до УД, які оптимізують цей процес.

3. Експериментально перевірити ефективність впливу комплексу психологічних засобів, спрямованих на вдосконалення процесу підготовки офіцерів ОТР до УД.

4. Розробити програми спецкурсу “Психологічна готовність офіцерів оперативно-тактичного рівня до управлінської діяльності”, соціально-психологічного тренінгу “Управлінська діяльність офіцера оперативно-тактичного рівня” та ефективності підготовки офіцерів ОТР до УД.

Об'єктом дослідження є процес підготовки до управлінської діяльності офіцерів оперативно-тактичного рівня Державної прикордонної служби України.

Предмет дослідження – психологічні особливості успішної підготовки до УД офіцерів-прикордонників ОТР.

Методологічну та теоретичну основи дослідження становлять: принципи спрочинення (детермінізму) та системності (П.К. Анохін, А.В. Брушлінський, А.В. Фурман та ін.), особистісно-діяльнісний підхід (А.О. Деркач, М.І. Дьяченко, Л.А. Кандилович, М.В. Савчин, О.Д. Сафін, М.І. Томчук та ін.), концептуальні положення сучасної теорії управління про особливості й чинники його формування та розвитку в керівника; історичні та логічні закономірності перебігу механізмів функціонального розвитку усупільненого індивіда та оточення з урахуванням умов, вимог і ситуацій, у яких виявляються індивідуально-психологічні особливості особистості керівника; концептуальні положення психолого-педагогічних підходів та основні принципи професійної підготовки офіцерів ОТР до УД, оптимізації військово-освітнього процесу.

Методи дослідження. Для розв'язання сформульованих у дослідженні завдань, перевірки гіпотези були застосовані такі методи: *теоретичні* – аналіз, узагальнення та систематизація результатів дослідження, моделювання, порівняння (для визначення теоретико-методологічних основ дослідження); *експериментальні* – тестування, анкетування, спостереження, індивідуальні та групові бесіди (для виявлення реальних показників найбільш інформативних професійних характеристик); *діагностування* – стилю управління та ціннісних орієнтацій (М. Рокіча), спонукальної сфери особистості (В.Є. Мільмана), рівня когнітивної складності (авторська методика) та характеристик Я-реального (тест “20 тверджень”), психологічних та організаційних здібностей (Б.О. Федоришина), спрямованості особистості у системі УД та мотиваційних тенденцій у спонукальній сфері особистості офіцерів ОТР (методика “Діагностика мотиваційної структури особистості”), міжособистісного стилю управління (адапована до УД методика “Стиль управління” Ю. Пачковського), основних тенденцій поведінки у реальній групі (методика “Q-сортування”), рівня психологічної готовності до УД (анкета, розроблена М.В. Савчиним та Ю.О. Царьовим), констатувальний і формувальний експерименти (для перевірки ефективності технологій підготовки офіцерів-керівників до УД); *математичні* – кореляційний, регресивний, статистичний аналізи (для опрацювання та якісної інтерпретації експериментальних даних).

Виклад основного матеріалу дослідження. Нами всебічно проаналізований вітчизняний і світовий досвід вивчення піднятої проблеми, узагальнено основні теоретико-методологічні підходи до з'ясування суті та змісту підготовки керівників до УД в особливих умовах. Тому нижче подані результати психологічного обґрунтування основних концептуальних підходів до висвітлення взаємозв'язку особистісних рис керівника ОТР до УД, що уможливило оновлення та поглиблення його управлінських знань, формування і розвиток керівних умінь, удосконалення управлінських якостей.

У різні роки дослідники розробляли окремі аспекти проблеми підготовки фахівців до УД (А.В. Барабанщиков, В.Г. Звягінцев, К.О. Абульханова-Славська, Д.В. Іщенко, Т.Д. Щербан, Л.Е. Орбан-Лембрик, О.Д. Сафін). Під поняттям “професійна підготовленість суб'єкта” доречно розуміти такі його риси, які визна-

чаються сукупністю спеціальних знань, норм, умінь, цінностей, навичок та зумовлюють його здатність якісно виконувати певну діяльність. Тому її слід розглядати як динамічну і водночас стійку, ієрархічну та багатоаспектну, характеристику особистості, котра охоплює низку компонентів (мотиваційний, орієнтаційний, операційний, вольовий, оціночний та ін.), що адекватні вимогам, змісту та умовам УД.

Різні параметри та профілі керівників мають як загальні, так і специфічні риси. Однак саме набір найнеобхідніших рис сучасного керівника дає змогу визначити рівень його психологічної готовності до УД та прогнозувати її успішність. Виходячи з цього, особливості індивідуально-психологічних рис сучасного керівника і сув'язь його ділових взаємодій, які виникають між співробітниками військової організації, нами розглядаються в іншому аспекті, ніж в існуючій донині системі підпорядкованості та жорсткості ієрархічних стосунків. При цьому максимально повно враховується здатність офіцера-керівника до здійснення УД.

Досліджуючи психолого-педагогічні основи діяльності командира, встановлено, що успішність його керівництва залежить від розумових, організаторських і психологічних рис та здібностей, котрі визначають вид авторитету (службовий, моральний, професійний), ступінь впливу його особистості на підлеглих, на їх позитивне ставлення, довіру та повагу до нього.

Експериментальне дослідження психологічних чинників професійної підготовки військових офіцерів передбачало реалізацію таких завдань: вивчення їх індивідуальних особливостей, які впливають на рівень такої підготовки (потреби та мотивація організаторських здібностей, стилю управління тощо); організаційно-психологічне забезпечення управлінської підготовки офіцера ОТР (розвиток спрямованості особистості, її психологічної готовності до здійснення УД); вплив групових характеристик на результативність цієї підготовки (рівень розвитку психологічних зв'язків у групі, активність учасників взаємодії, вплив міжособистісних стосунків та формування психологічної компетентності керівника).

Основний зміст програми дослідження становлять мотиваційний, когнітивний, особистісний та організаційний компоненти психологічної готовності офіцера ОТР до УД. У зв'язку з цим названа програма містила такі етапи: 1) визначення реальних показників найбільш інформативних професійних ха-

рактеристик; 2) створення на цій основі гомогенних груп, у яких у процесі формування експерименту професійна підготовка здійснювалася різними способами – традиційним (контрольна група) та оригінальним шляхом реалізації науково обґрунтованої системи (експериментальна група); 3) порівняльний аналіз показників професійної підготовки обох досліджуваних груп після завершення формування впливу з метою з'ясування зумовленості ефективності підготовки офіцерів ОТР до УД їх індивідуально-психологічними особливостями.

Загалом програма дослідження інтегрувала два блоки методик. Перший з них був орієнтований на вимірювання індивідуально-психологічних характеристик офіцерів ОТР, які є складовими їхньої професійної підготовки і закономірно впливають на її ефективність; він спрямовувався на виявлення емпіричних показників сформованості потреб у психологічній готовності до УД, в управлінських зусиллях, у виборі стилю управління, у повноті самоконтролю в системі УД тощо.

Удосконалення УД як особистісна потреба офіцера ОТР вивчалось за допомогою тесту, який містить твердження, що корелюють з ознаками двох протилежних груп – із високим і низьким рівнями її сформованості. За допомогою зазначеного тесту виділялося п'ять рівнів потреби такого вдосконалення (низький, нижчий за середній, середній, вищий за середній, високий). Для вивчення рівня розвитку індивідуально-психологічних та організаторських здібностей обстежуваних використовувалась методика оцінки індивідуально-психологічних та організаторських здібностей, запропонована лабораторією Б.О. Федоришина. Якісна оцінка результатів передбачала зіставлення отриманих результатів із шкальними оцінками, на основі чого встановлювалися аналогічні попереднім рівні розвитку здібностей.

Інструментарій другого блоку був спрямований на виявлення критеріїв ефективності професійної підготовки офіцерів ОТР, які визначалися за такими показниками: рівень готовності до УД, адекватна поведінка особистості у групі, рівень загальної професійної підготовки як результат опанування базових теоретичних і практичних знань оперативно-службової діяльності. З цією метою використовувалась методика "Q-сортування" для діагностики основних тенденцій поведінки у реальній групі; зокрема, досліджувались такі тенденції поведінки особи, як "залежність –

Таблиця 1

Показники рівня розвитку професійних та організаторських здібностей офіцерів ОТР
(вибірка – 116 осіб, 2009 рік, методика оцінки, запропонована лабораторією
Б.О. Федоришина)

Рівень розвитку організаторських здібностей	Групи слухачів (%)								Усереднені відсотки	
	Заочна форма навчання		1 курс		2 курс		Підвищення кваліфікації			
	проф.	орг.	проф.	орг.	проф.	орг.	проф.	орг.	проф.	орг.
Низький	62,1	55,1	55,5	51,7	48,4	46,7	40,8	44,2	51,2	49,4
Нижчий за середній	13,8	17,9	27,6	30,3	32,6	30,4	36,7	32,7	27,7	27,8
Середній	12,1	9,8	9,4	13,8	13,5	15,4	17,4	14,1	13,1	13,3
Вищий за середній	11,6	9,2	6,9	2,4	4,5	5,6	3,5	7	6,6	6
Високий	0,4	8	0,6	1,8	1	1,9	1,6	2	0,9	3,5

незалежність”, “професіоналізм – непрофесіоналізм”, “прийняття боротьби – уникнення боротьби”. В аналізі кожної з названих тенденцій враховувались основні характеристики, запропоновані автором методики; анкета для визначення рівня психологічної готовності до УД (розроблена у співавторстві з М.В. Савчиним); анкета для офіцерів ОТР (авторський варіант).

Результати емпіричного дослідження повинні були підтвердити ефективність програми, що використовувалась на етапі формуального експерименту. Лише в цьому разі її можна було вважати успішною та рекомендувати як надійний спосіб організації професійної підготовки офіцерів ОТР до УД у системі оперативно-службової діяльності. Для цього нами використана форма пілотажного дослідження. Гіпотетично вважалося, що чинники, від яких залежатиме покращення підготовки офіцерів ОТР, можна поділити на такі групи:

1) індивідуально-психологічні особливості офіцерів ОТР (психологічні вміння, навички і здібності, мотивація взаємодії та рівень сформованості потреби у психологічній готовності до УД);

2) психологічні особливості групи (групова сумісність, активність учасників взаємодії, рівень розвитку особистих взаємозв'язків тощо);

3) особливості організації навчального процесу (рівень професійної підготовки викладачів, зміст та способи викладання дисциплін, спрямованих на розвиток професійних умінь і навичок, а також труднощі, що виникають при цьому).

Аналіз даних за вищевказаною методикою дав змогу виявити, що серед офіцерів ОТР усіх вікових груп переважають показники

низького рівня розвитку професійних (51,2%) й організаторських (49,4%) здібностей, а також показники, що є нижчими за середні значення останніх відповідно (27,7 % і 27,8 %). Лише у 8 % офіцерів ОТР ЗФН нами виявлено показники високого рівня розвитку організаторських здібностей. Показово, що офіцери зі стажем уособлюють тенденцію до зменшення низьких показників розвитку обох досліджуваних здібностей (*табл. 1*).

Отже, умови навчання у НАДПСУ офіцерів ОТР недостатньо сприяють розвитку їх професійних та організаторських здібностей. І це не просто суттєвий недолік у навчальному процесі, але й серйозна проблема, що надалі породжує значні труднощі у реалізації функцій УД військового керівника.

Для виявлення особистісних рис, які повинні скласти основу професійної підготовки військовиків, офіцерам різних курсів навчання (1-й, 2-й, ЗФН, ПК) було запропоновано назвати власні риси, що, на їхню думку, істотно впливають на ефективність УД. Використовуючи процедуру ранжування, нам вдалося впорядкувати характеристики і створити *груповий профіль успішного керівника*, до якого увійшли лише найважливіші риси (їх було не менше 20), що виявлялись у не менше, ніж у 30 % обстежуваних.

Дані аналізу показують, що не існує принципових розбіжностей в оцінці офіцерами комплексу рис, важливих для результативної професійної підготовки, і тих рис, які наявні в них. Найменшу вагомість в ієрархії особистісних рис (за даними оцінки та самооцінки) керівника мають такі характеристики, як результативність, компетентність, самовладання, творчість. Це можна пояснити тим, що практи-

Таблиця 2

Самооцінка обстежуваними найбільш значущих особистісних характеристик офіцерів ОТР (вибірка – 116 осіб, 2009 рік, у %)

Особистісні характеристики	Заочна форма навчання	1 курс	2 курс	Підвищення кваліфікації
Прийняття управлінського рішення	63,95	89,91	87,50	85,71
Тактовність	26,74	30,28	45,83	69,39
Упевненість у собі	75,58	79,82	68,75	67,35
Логічність мислення	63,95	71,56	77,08	67,35
Активність	74,42	55,96	39,58	38,78
Відповідальність	86,05	69,72	79,17	59,18
Комунікабельність	53,49	65,14	70,83	59,18
Компетентність	75,58	62,39	60,42	55,1

кування керівника, на думку офіцерів ОТР, здійснюється в умовах професійно-управлінської діяльності військового напрямку ДПСУ. Зазначимо також, що ті характеристики, які є надзвичайно значущими для професійної підготовки, названі також офіцерами в їх індивідуальному профілі (*табл. 2*). Відтак найвищі відсоткові показники, є тими індивідуальними особливостями, що характеризують психологічну спрямованість особистості та її схильність до професійної освітньої діяльності. Водночас ефективна професійна підготовка офіцерів ОТР значною мірою залежить саме від цих їхніх особливостей, наявних задатків та реалізованих здібностей під час навчання.

Серед мотивів, які спонукають офіцерів до вдосконалення УД, було виділено такі потреби: у повній реалізації професійного потенціалу (54,1 %), у розвитку (50 %), у вдосконаленні властивостей та рис особистості (42,1 %), у накопиченні теоретичного і практичного досвіду (35,6 %), у професійному зростанні (26,37 %). Натомість потреба у самоствердженні (16,78 %) та можливість довести цінність власної особистості (20,21 %) для цього контингенту військовиків є недостатньо значущими.

Отже, серед першочергових завдань, які потребують негайного вирішення та зможуть істотно поліпшити ситуацію професійного навчання офіцерів ОТР, слушно назвати ті, що стосуються професійної підготовки, а саме створення сприятливих психологічних умов інтерактивного навчання, здійснення позитивного впливу на мотивацію освітньої діяльності та психологічну готовність до УД в НАДПСУ. Навчання – той шлях, що дає змогу офіцеру вдосконалюватися, здобувати нові знання, генерувати ідеї, передбачає реконструкцію ним

власних досвіду, умінь, цінностей.

Кожен етап психологічної підготовки офіцерів ОТР до УД програмно мав власну мету і був спрямований на реалізацію вузько поставлених завдань, а також передбачав застосування спеціальних методів і прийомів, що забезпечують формування психологічних знань, умінь, норм і цінностей офіцера. З цією метою нами був організований *семинар-тренінг*, програма і послідовність етапів якого підпорядкована певній логічній схемі, за якою здійснюється осмислення будь-якої проблеми у процесі *активного соціально-психологічного навчання*: самоусвідомлення проблеми управління та особистісного управлінського потенціалу і шляхів його реалізації через освоєння наукових знань про УД як про інструмент саморозвитку й розвитку колективу – визначення способів розв'язання проблеми шляхом програмування ситуацій професійного керівництва, актуалізації безпосереднього досвіду управління.

Водночас кожен компонент психологічної готовності офіцерів до УД (емоційно-мотиваційний, когнітивний, операційний, особистісний) реалізувався повністю або частково на кожному етапі розробленої нами технології. Так, перший етап головним чином був зорієнтований на забезпечення розвитку емоційно-мотиваційної складової, але почасти активізував й особистісну та деякою мірою когнітивну складові. Другий етап першочергово розвивав когнітивний потенціал, хоча у процесі виконання відповідних діянь підтримував мотивацію і стимулював особистісну складову, яка була присутня безперервно. На третьому етапі саме остання складова становила результат психологічної готовності офіцерів ОТР до УД.

Таблиця 3

Узагальнена таблиця розподілу похідних показників когнітивної складності обстежуваних на різних етапах експерименту (вибірка – 116 осіб, 2010 рік, у %)

Групи	Категорії аналізу	Попередній зріз				Підсумковий зріз				Групи
		1	2	3	4	1	2	3	4	
K ₁	1	33	40	40	53	40	40	33	50	K ₂
	2-3 і >	67	60	60	47	60	60	67	50	
E ₁	1	40	37	47	47	27	23	33	33	E ₂
	2-3 і >	60	63	53	53	73	77	67	67	

З метою більш чіткого усвідомлення тих змін, які відбулися у наших вибірках, на основі первинних показників було складено **табл. 3**, що вказує на такий емпіричний факт: значущі зрушення відбулися лише в експериментальній групі після завершення формуального впливу. Вочевидь ці зрушення пов'язані саме з функціонуванням механізму рефлексії, який підвищив рівень розвитку когнітивної складової учасників тренінгової групи. Також виявлена позитивна динаміка суто якісних характеристик.

Зокрема, істотно зросла кількість осіб із яскраво вираженим психологічним змістом та із професійно значущими рисам особистості (щонайперше при характеристиці Я-реального). Скажімо, найчастіше використовувались офіцерами ОТР експериментальної групи такі самооцінкові визначення: “високий рівень домагань”, “висока – занижена самооцінка”, “механізми самозахисту не дають повністю самореалізуватись”, “професійно мотивований”, “рівень самодисципліни”, “прагнення до професійного самоствердження”, “життєвий зміст” тощо.

Аналізуючи результати оцінювання обстежуваними тих рис, які, на їхню думку, мають найважливіше значення для професійної діяльності керівника, нами виявлено значущі відмінності між двома групами (на основі t-критерію Ст'юдента) за характеристиками “особливостей функціонування ДПСУ” та “активності, ініціативності, рішучості, діловитості”. Значну перевагу в представників експериментальної групи виявлено також за такими рисами, як “високий рівень майстерності” та “наявність професійних здібностей і рис”. Загалом із 24 характеристик, за якими порівнювались представники обох груп, у 83,3% спостерігається переважання у показниках офіцерів експериментальної групи, що також

є індикатором ефективності процесу професійної підготовки.

Таким чином, зміст програми та способи здійснення тренінгової роботи повністю відповідали основним принципам концептуальної побудови нашого дослідження. У результаті проведеної роботи доведено, що істотно покращити рівень професійної підготовки керівників ОТР можна завдяки переосмисленню вимог, які ставить сучасне суспільне повсякдення до *професіограми офіцера ОТР*. Одним з актуальних шляхів оптимізації даного процесу вважаємо здійснення підготовки офіцера ОТР до УД у вигляді спеціалізованих процедур психологічного тренінгу, привласнення різноманітних технік професійної діяльності, відпрацювання конкретних ситуацій стосовно майстерних дій в особливих умовах, що є доцільними лише за обставин їх повної спрямованості на досягнення ефективної взаємодії та співробітництва в колективі. Саме такий шлях уможливорює здійснення підготовки не тільки через освоєння теоретичного матеріалу, а й завдяки об'єктивізації та реконструкції власного досвіду, індивідуально-психологічних особливостей, особистісних професійних умінь і навичок, норм і цінностей.

Ефект у підготовці офіцерів ОТР спостерігається у тому разі, коли вся система формування кадрів управління співвідноситься з національними традиціями, вимогами етнонаціонального соціокультурного довкілля. Важливо також урахувати рівень взаємодії викладача та слухача ОТР, знання першим психологічних властивостей другого, вміння правильно діагностувати його здібності та риси. До того ж за всієї важливості цих складових, системоутворювальними тут залишатимуться людські ресурси як основа продуктивних сил. Тому знання психології людей, їх потреб і звичок, індивідуально-психологічних рис та психо-

логічної готовності до здійснення УД в умовах охорони Державного кордону – це один з найважливіших сегментів фахової підготовки керівника ОТР.

ВИСНОВКИ

1. Управлінська діяльність ДПС України як соціально-психологічне явище – це передусім сукупність і складна взаємодія різних психологічних явищ, зокрема таких, як професійні управлінські цінності, переконання, норми офіцерів ОТР, що, зрештою, й формують мотиви та моделі їх управлінської поведінки.

2. У процесі емпіричного вивчення оцінок офіцерами різновидів УД, які домінують у сучасній ДПС, встановлено, що існують значущі закономірні зв'язки між типами цієї діяльності та соціальними і професійними чинниками, які належать до мезорівня та особистісного рівня життєреалізування офіцерів ОТР. З'ясовано, що психологічна готовність керівника до УД є комплексом мотивів, знань, умінь, навичок, норм, цінностей та особистісних рис, які забезпечують ефективне формування й розвиток названої діяльності, котра охоплює принаймні чотири основні компоненти – мотиваційно-емоційний, когнітивний, операційний та особистісний.

3. Підтверджено гіпотезу про те, що реальний вплив на ефективність процесу підготовки офіцера ОТР до УД здійснюють психологічні особливості самого суб'єкта діяльності, а саме його індивідуально-психологічні особливості та психологічна готовність до управлінської діяльності. Психологічна підготовка офіцера оперативно-тактичного рівня до управління, а найголовніше – вироблення гнучкої соціально-професійної позиції офіцера у системі оперативно-службового повсякдення.

4. Здійснений психологічний аналіз офіцерських буднів показав, що на сьогодні рівень підготовки офіцерів ОТР ДПС України до УД недостатньо узгоджений з вимогами сучасних умов функціонування цієї служби, особливо за характеристиками спонукальної сфери та психологічними вимогами до цієї діяльності. Показники контрольної групи не мали значущих відмінностей за позитивним полюсом, до того ж на завершальній стадії експерименту вони зросли всього на 10% після констатувальної його стадії. Кількісні дані повністю узгоджуються з результатами якісного аналізу.

5. У процесі наукового дослідження вда-

лося виявити та обґрунтувати психологічні особливості підготовки, що забезпечують успішність цього процесу та індивідуально-психологічні параметри управлінських зусиль офіцерів ОТР органів охорони Державного кордону. Центральну ланку тут становить комплексна цільова програма ефективності підготовки названих військовиків, що припускає реалізацію системи заходів психологічного та педагогічного впливів головно задля підвищення рівня їх професійної компетентності.

6. Проведення формуального експерименту підтвердило ефективність запропонованих засобів, зокрема значущі відмінності між офіцерами контрольної та експериментальної груп за шкалами “соціальний статус” ($t_{\text{емп.}} = 3,51$), “психологічна готовність до здійснення УД” ($2,76$) – при $I_{\text{емп.}} = 2,66$, $p < 0,01$), що безпосередньо корелюють з предметом дослідження. У своїх поведінкових стратегіях обстежувані все більшу роль надають психологічній готовності до здійснення УД та приділяють увагу соціально-психологічним особливостям вдосконалення підготовки до неї. Важливим аргументом на користь змісту і форм здійснюваної нами професійної підготовки стали дані за шкалою “задоволеності – незадоволеності”. Загалом показники “задоволення” в експериментальній групі зросли майже втричі та досягли 86,7 %, а також майже в чотири рази зменшились за полюсом “незадоволення” і склали всього 10 %, що підтверджує правомірність висунутої гіпотези.

7. Оптимізувати процес підготовки офіцерів оперативно-тактичного рівня до УД можна за умови комплексного застосування психологічних засобів, що охоплюють: а) освоєння системи знань, умінь, норм і цінностей; б) реалізацію комплексу заходів (методів, форм і прийомів), які сприяють ефективній підготовці офіцера-керівника до здійснення УД; в) створення сприятливої атмосфери у процесі навчання, організацію ефективної взаємодії учасників і привласнення ними прийомів цієї діяльності.

8. Розроблена цільова програма ефективності підготовки офіцерів ОТР до УД має на меті підвищення рівня професійної підготовки військових керівників. За своєю структурою вона складається із трьох етапів: проведення комплексного соціально-психологічного обстеження щодо готовності керівника до УД, організація психологічного консультування, подолання труднощів у психологічній готовності до її здійснення.

9. Ефективною технологією професійної підготовки офіцерів-керівників до зреалізування УД є впровадження в навчальний процес семінару-тренінгу, розроблена програма якого охоплює три основні блоки (інформаційно-пізнавальний, діагностичний, корекційно-розвивальний). Експериментальна перевірка цієї технології підтвердила її ефективність та результативність.

10. Розроблена навчальна програма спецкурсу “Психологічна готовність офіцерів оперативно-тактичного рівня до управлінської діяльності” ґрунтується на знаннях у сфері соціально-психологічних особливостей УД, культури ділового спілкування, психологічного забезпечення ефективного навчання, добору та формування управлінських кадрів ДПС України. Спецкурс має прикладний характер і дає змогу: а) оволодіти офіцерами-прикордонниками сучасними та перспективними напрямками розробок і досліджень з питань психодіагностики, профвідбору, оцінки та управління психодуховними станами підлеглих, психологічним супроводженням оперативно-службової діяльності; б) успішно забезпечувати їх знаннями, навичками, нормами і цінностями ОТР з питань ефективного реалізації управлінської діяльності ДПС України в цілому.

11. Проведене дослідження дає змогу сформулювати такі рекомендації професорсько-викладацькому складу з удосконалення професійної підготовки офіцерів ОТР ДПС України:

– з метою підвищення психологічної компетентності офіцерів-випускників ОТР з питань психологічної готовності щодо ефективного здійснення УД начальникам кафедр гуманітарних і соціально-економічних дисциплін НАДПСУ вишукати можливість уведення спецкурсу “Психологічна готовність офіцерів оперативно-тактичного рівня до управлінської діяльності” та рекомендувати проведення навчальних занять методом СПТ із забезпечення реалізації основних компонентів готовності, поглиблення ціннісно-сміслових утворень, корегування та збагачення їхньої власної життєвої концепції, особливо її професійної складової;

– на курсах перепідготовки і підвищення кваліфікації запропонувати використання рекомендацій, що вміщені у розробленій комплексній цільовій програмі, та передбачити проведення циклу занять з теми: “Психологічні особливості діагностики і методики ефективно професійної підготовки офіцерів-керівників до здійснення управлінської діяльності”;

– у кваліфікаційних характеристиках випускників-офіцерів ОТР НАДПСУ та при кадрових переміщеннях доцільно враховувати оцінку їх здібностей та відображати ступінь психологічної готовності до УД;

– для підвищення психологічної компетентності у царині ефективно підготовки до УД офіцерів ОТР органів охорони Державного кордону в системі суспільно-державної підготовки передбачати проведення традиційних та активних форм навчальних занять з відповідної проблематики.

12. Виходячи з актуальності проблеми здійснення ефективно управлінської діяльності офіцера ОТР, перспективи подальшого дослідження полягають у поглибленні психологічних знань про ціннісно-мотиваційні засади та стильові характеристики професійної діяльності, в аналізі інструктивних факторів, що призводять до неадекватного розвитку УД у ДПС України.

1. *Царьов Ю.О.* Теоретичні підходи в сучасній психології до вирішення проблем підготовки управлінського персоналу у військовій сфері // Актуальні проблеми психології. – Том I. Соціальна психологія. Організаційна психологія. Економічна психологія: 3 наукових праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України / За ред. Максименка С.Д., Карамушки Л.М. – К.: Міленіум, 2005. – Част. 14. – С. 55–60.

2. *Царьов Ю.О.* Відповідність індивідуально-психологічних якостей офіцера оперативно-тактичного рівня загальній стратегії Державної прикордонної служби України // Проблеми загальної та педагогічної психології: Зб. наукових праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України / За ред. С.Д. Максименка. – Т. VII, вип. 4. – К., 2005. – С. 304–309.

3. *Савчин М.В., Царьов Ю.О.* Готовність офіцера до професійно-управлінської діяльності // Проблеми загальної та педагогічної психології: Зб. наукових праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України / За ред. С.Д. Максименка. – Т. VIII, вип. 6. – К., 2006. – С. 243–250.

4. *Царьов Ю.О.* Дослідження ефективності підготовки офіцерського складу до професійно-управлінської діяльності // Психологія і суспільство. – 2006. – №3. – С. 106–113.

5. *Царьов Ю.О.* Психологічні аспекти вдосконалення підготовки до професійно-управлінської діяльності керівників оперативно-тактичного рівня органів охорони державного кордону // Зб. наукових праць. – № 34. Частина II. – Хмельницький: Видавництво Національної академії Державної прикордонної служби України імені Б. Хмельницького, 2005. – С. 140–142.

6. *Царьов Ю.О.* Ситуативні вимоги до особистості офіцера та функцій, які він реалізує у своїй діяльності / / Зб. наукових праць. – № 37. Частина II. – Хмельницький: Видавництво Національної академії Дер-

жавної прикордонної служби України імені Б. Хмельницького, 2006. – С. 224–227.

7. *Царьов Ю.О.* Особливості мотивації управлінської діяльності офіцерів оперативно-тактичного рівня ДПСУ // 36. наукових праць. – № 30. Частина II (Спеціальний випуск). – Хмельницький: Видавництво Національної академії ДПСУ, 2004. – С. 229–232.

8. *Царьов Ю.О.* Шляхи оптимізації підготовки офіцерів оперативно-тактичного рівня до професійно-управлінської діяльності // Професійні компетенції та компетентності вчителя: Матеріали регіонального науково-практичного семінару. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2006. – С. 170–171.

АНОТАЦІЯ

Царьов Юрій Олександрович.

Психологічні особливості підготовки офіцерів Державної прикордонної служби України до управлінської діяльності.

Робота присвячена дослідженню психологічних особливостей підготовки офіцерів ОТР до УД у загальній системі професійної освіти. Проведено психологічний аналіз основних концептуальних підходів проблеми взаємозв'язку соціально-психологічних рис керівників ОТР та УД. Обґрунтовані специфічні та індивідуально-психологічні риси офіцера ОТР ДПС, які є засадничими для успішного управлінського повсякдення, значуще впливають на ефективність процесу професійної підготовки та можуть бути використані для побудови оптимальної моделі діяльності офіцера у різних ситуаціях. Запропонована програма соціально-психологічного тренінгу, що підтвердила свою перспективність у процесі формувального експерименту.

Ключові слова: психологічні особливості підготовки, управлінська діяльність, професійна підготовка, індивідуально-психологічні риси, офіцер оперативно-тактичного рівня.

АННОТАЦИЯ

Царёв Юрий Александрович.

Психологические особенности подготовки офицеров Государственной пограничной службы Украины к управленческой деятельности.

В работе проводится психологический анализ сущности и содержания профессиональной подготовки

руководителей к управленческой деятельности в особых условиях. Теоретический анализ и проведенный эксперимент дали возможность определить и обобщить особенности готовности и индивидуально-психологические показатели эффективной подготовки к указанной деятельности офицеров оперативно-тактического уровня органов охраны Государственной границы. Достижение этого возможно путем внедрения в практику учебно-воспитательного процесса Национальной академии Государственной пограничной службы Украины специальной комплексной целевой программы, что допускает реализацию системы мероприятий психологического и педагогического влияния с целью повышения уровня профессиональной подготовки военных руководителей к выполнению своих служебных обязанностей.

Ключевые слова: психологические особенности подготовки, профессиональная подготовка, индивидуально-психологические качества, управленческая деятельность, офицер оперативно-тактического уровня.

ANNOTATION

Tsariov Yuriy.

Psychological Peculiarities of Training of Officers of State Boarder Service of Ukraine for Managerial Activity.

The article is devoted to the research of psychological peculiarities of operational and tactical training of officers for managerial activity in the system of professional education. The psychological analysis of main conceptual approaches to the problem of correlation between socio-psychological traits of operational managers and managerial activity has been carried out. The specific features and individual psychological traits of an operational and tactical officer of the State Border Service necessary for successful managerial activity and crucial for efficiency of professional training have been analyzed. This analysis can be used for working out an effective model of activity for an officer in different situations. The program of socio-psychological training has been suggested. Its effectiveness has been experimentally verified.

Key words: psychological peculiarities of training, management activity, professional training, individual psychological traits, operational and tactical officer.

Надійшла до редакції 15.01.2011.